

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 294 – 298

RELIGIOUS DASTANS BANNED BY THE SOVIET GOVERNMENT

Zh. S. Kerimbek

Institute of Literature and Art named after M. O. Auezov,
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: zkerimbek@mail.ru

Key words: dastan, qissa, hikayat, folklore, poems, prose.

Abstract: Russian Tsar authorities banned to publish the Kazakh religious dastans. Islam had reached the Kazakh steppe for a long time ago. But all Kazakh religious literature had been strictly controlled by the Board of the Tsar's censorship. Some literature excluded from the publishing house. After the revolution, the Soviet government also banned the Kazakh religious publications. We want to say about one of the religious dastans which was banned by the Soviet Union: "Qissa-i Zhumzhuma". The first version was published in October, 1881. And it was reprinted several times [1897, 1901, 1910, 1917]. Mawlekei Yumachikov was referred to himself as the author of the poem. He spoke in Arabic, Persian, Russian, Tatar and Kazakh languages and wrote dozens of poems. "Qissa-i Zhumzhuma" was not the translation of Hussam Katib's poem "Jumjuma Sultan". That was written in 1370. Hussam Katib's manuscripts are kept in the archives of St. Petersburg and Kazan. These two dastans have the same description, but the narrators are different.

УДК 398(4/9); 801.8(4/9)

КЕҢЕС ҮКІМЕТІ ТЫЙЫМ САЛҒАН ДІНИ ДАСТАНДАР

Ж. С. Керімбек

М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: дастан, кисса, хикаят, фольклор, поэма, проза.

Аннотация. Ресейдін патшалық өкіметі қезінде де қазактың діни дастандарының жарыққа шығуына барынша кедегі жасалды. Қазақ даласына ертеден жеткен Ислам дініне қатысты әдебиеттер Патшаның цензуралық кенесінің қатаң бақылаудын болды. Кейбір әдебиеттер тікелей баспадан алынып тасталды. Революциядан кейін құрылған Кеңес үкіметі діни дастандардың жарық көруіне түбегейлі тыйым салды. Біз сөз еткелі отырған қиссалардың бірі – «Қисса-и Жұмжұманың» қазақ тіліндегі нұсқасы 1881 жылы Казан баспасынан араб әрпімен алғаш рет жарық көрді. Ол 1897, 1901, 1910, 1917 жылдары бірнеше мәрте қайта басылып шықты. Аталған дастанда өзін автор ретінде көрсеткен Мәулекей Юмачиков деген татардың есімі аталады. Ол араб, парсы, орыс, татар және қазақ тілдерін менгерген, діни мазмұндағы 2 кітап, он шакты өлеңдер мен эпикалық мазмұндағы байттар жазған. Оның айтып отырған «Қисса-и Жұмжұма» дастаны Хисам Кәтибтің «Жұмжұма сұлтан» дастанының аудармасы емес. Өйткені ол шығарма шамамен 1370 жылдары жазылған. Оның колжазбалары Санкт-Петербург мен Казан қалаларының мұрагаттарында сактаулы. Бұл екі шығарманың сюжеті бірдей болғанымен баяндалуы екі бөлек. Демек кейінгі қазақ айтушылары «Қисса-и Жұмжұмаға» қазакы бояу қосып, өзінше жырлаған.

«Кисса-и Жұмжұманы» дастанын жырлаушы деп айтылған М.Юмачиков 1836 жылы Тобыл губерниясының Ялтур оязына қарасты Сейінғұл болысында туған [3]. Алайда татар тіліндегі басылымдарда М.Юмачиковты «Кисса-и Жұмжұма» дастанының аудармашысы ретінде көрсетеді. Татар ғалымы И.Фариғулиннің айтуыша, 19-шы ғасырдың сонында Төмен (Тюмень) татарларының арасында оқыған адамдардың бірі – Ембаев медресесінің мұғалімі Мәулекей Юмачиков болатын. Ол араб, парсы, орыс, татар және казақ тілдерін менгерген, діни мазмұндағы 2 кітап, он шақты өлеңдер мен эпикалық мазмұндағы байттар жазған. Керек десеніз, М.Юмачиков Хисам Кәтибтің «Жұмжұма сұлтан» дастанын қазақ тіліне аударған [6]. Қазақ әдебиетіне діндар дәүірі кезінде енген қиссаларға А.Байтұрсынов мынадай анықтама береді: «қисса – өлеңмен жазылған, көбінесе діндар әңгімелер. Бұл әңгімелер қазақ тұрмысынан алынған сөздер емес, басқа жүрттардың ертектері. Мазмұнына қарағанда қисса екі түрлі: 1. Дінді қасиеттеу үшін мұсылман дінінің артықтығын, асылдығын халықтың құлағына сініріп, көніліне қондыру мақсатымен шығарған қисса. Бұлар: көпірлермен соғысканда құдай қолдан, мұсылманның женгендерін, көпірлердің дінге енгендігін сейлеп өтеді. 2. Шаригат бұйрықтарын орнына келтірмеген адамдардың өмірінен де мысал келтіріп, шаригат бұйрықтың орнына келтірген адамдардың өмірінен де мысал келтіріп, келтіргенге не болғанын, келтірмегенге не болғанын көрсетіп, елге шаригат бұйрықтың істету мақсатпен шығарған қиссалар. Мұндай қиссаларды өлеңшілікті тіленшілікке айналдырып жіберген, жыршылар сияқты Алланы азықта, тамаққа айналдырып жіберген молдалар шығарған. Зекет, ғұшыр, пітір-підия сияқты нәрселердің берілетін орнын айтпайды, беру керектігін айтып зарлайды (Берсе кімге беретінін айтушылар өзі біледі). Бастанқы түрлі қиссалар «Заркүм», «Салсал», «Сейфұл-Мәлік» сияқты ұзақ келеді. Соңғы түрлі қиссалар: «Мұса мен Қарынбай», «Жұмжұма» сияқты қысқа келеді» [1, 145]. Біз сөз етіп отырған «Кисса-и Жұмжұма» А.Байтұрсыновтың айтуы бойынша қиссаның екінші түріне жатқызылыпты.

Соңғы кездері әдебиеттанушы ғалымдардың арасында қиссашил ақындарды «кітаби ақындар» деп атаяу үрдіске айналды. Белгілі шығыстанушы ғалым Ө.Күмісбаев осы бір ұғымдардың қалайша туып, нені қамтитының ешкім жөнді білмейді. Айта салу салт болып кеткен тәрізді деген пікір айтады [8, 55]. Бұл ұғымның шығуы В.В.Радловтың мына бір пікірінде жатқан сияқты: «қазақ әдебиетінің шығармаларын қазактардың өзі екі бөлікке бөледі: кара сөз (народные изречения) және кітап өлең (книжные песни). «Кітап өлең» деген атаяу өзі айтып тұрғандай өлең айтушы оны жаттап алмайды, кітапқа қарап оқиды. Мұндай «кітап өлеңді» шығарушылардың көбісі молдалар, яғни сауатты қазактар. Олардың сөз қолданысынан исламның әсерін, яғни діни кітап тілін анық байқауға болады. Мұндай өлеңдердің көбісі халықтың ауызекі тіліне бүлінген кітаби тілде жазылған кітаптар арқылы еніп кеткен [2, XVIII-XIX]. Міне, В.В.Радлов 19-шы ғасырдың сонында жариялаған осы кітабында қазактардың «кітап өлең» деген сөзді өздері қолданады деп отыр. Демек, сол «кітап өлеңді» шығарушыларды да қазактар «кітаби ақындар» деп атаған болуы мүмкін. А.Байтұрсыновтың өзі «Әдебиет танытқыш» атты енбегінде: «молдалардан шыққан жазу әдебиеті дінге қызмет қылса да, тілге қызмет қылмаған. Тілді ұстарту, әдебиетті қүшету, көркейту орнына тілді бұзған, аздырған. Қазактың тұтынған тілімен жазбай, шығарушылар «Китаби тіл», «әдеби тіл» деп ноғай тілімен, яки сарт тілімен жазған. Қазақтың тілінде басылған бұрынғы шығармаларды алып қарасақ, қазақ тілі болмай, қазақ пен ноғай тілінің араласқан қойыртпағы болып шығады [1, 143]». Аханның мұндағы «китаби тіл» деп отырғаны сол «кітаби ақындардың» жазған тілі емес пе?! Осыдан-ақ бұл терминнің қазақ әдебиеті ғылымина қалай еніп кеткенін аңғаруға болады.

«Кисса-и Жұмжұманың» тағы бір нұсқасын белгілі неміс ғалымы В.В.Радлов 1870 жылы жарық көрген «Оңтүстік Сібір мен Жонғар даласындағы түркі тайпаларының халық әдеби мұраларының үлгілері» атты кітабында «Құ бас» деген атаумен жариялаған [2, 680-692]. «Құ бастың» М.Юмачиков жариялаған нұсқасынан айырмашылығы онда тамұқтың жеті қақпасын жеке-жеке атын атап, түрін түстеп шығады:

Әуелде Аужа деген тамұқ көрдім,
Ораза, намазсыздың орны-еді.
Екінші Шақыт деген тамұқ көрдім,
Ұрлық пенен зинақордың орнын көрдім.

...Жетінші Жәһаннам деген тамұқ көрдім,
Санағыз көпірлердің орнын көрдім.
Арапал сол дозакта біраз жүрдім,
Отыз түрлі ғазапты адам көрдім [7, 29].

Ал «Кисса-и Жұмжұмада» жеті тамұқты қысқаша былай баяндайды:

Жеті тамұқ бар екен көрдім берін.
Төрт бұрышы жаңып тұр, бәрі жалын.
Сол тамұқтың ішіне салғаннан соң,
Отка күйген шаладай болды жалын [7, 43].

«Жұмжұма» сөзінің мағынасы араб-парсы тілдерінен аударғанда «ку бас, бас сүйек» дегенді білдіреді. Белгілі парсы ақыны Фарид ад-Дин Аттардың «Жұмжұма-нама» деген шығармасы бар. Әлі күнге дейін 14-ші ғасырға тиесілі Хусам Кәтибтің «Жұмжұма сұлтан» дастанының түркі тіліндегі нұсқасы 12-ші ғасырдағы парсы ақыны Фарид ад-дин Аттардың «Жұмжұма-наме» поэма-сының көшірмесі деп белгілі бір ғылыми ортада айтылып жүрген пікір өз күшін жоя бастады. Әлбетте, бұл екі шығармандың мәтінінде ортақ ұқсастықтар баршылық, өйткені олардың сюжеттері бірдей. Алайда Алтын Орда дәуірінде өмір сүрген автордың шығармасында мына өмірде жасаған істеріне қарай о дүниеде күнәшарға жаза беретін тамұқтағы оқигалар жіті суреттелген, ал парсы әдебиетінде бұл аныз-әфсанә жоқ екендігі белгілі болды. Біздің пайымдауымызша оқырманға ой салатын шығармандың шиеленіскең, психологиялық сезімге құрылған осы бір өткір тұсы 14-ші ғасырдың ортасында өмір сүрген араб әдебиетшісі Шихаб ад-дин ал-Абшихидің «Китаб ал-мустатраф фи кулл фанн ал-мустазраф» («Әсемдіктің әрбір түріндегі қызықтар жайлы кітап») деп аталағын антологиясына енгізілген «Жұмжұманың» араб тіліндегі прозалық нұсқасында да көрініс тап-паған [4]. Дәл осы жерде «Жұмжұма сұлтаның» сын көтермейтін мәтіндерін құрастырып шыққан татар профессоры Хатип Усманов кезінде Хусам Кәтибтің өзі әл-Абшихидің шығармасымен таныс болуы мүмкін екендігін шын мәнінде анғармай қалғанын байқаймыз. Бір таңқаларлығы 19-шы ғасырда татар ақыны М.Юмачиқовтың қазақ тілінің элементтері енген «Қисса-и Жұмжұма» дастанының нұсқасында да осы тұстары ескерілмеген. Араб-парсы тілдерінде «Жұмжұманы» қисса емес, хикаят деп қолданады. Ал қазақ тіліндегі хикаятқа А.Байтұрсыновтың тілімен анықтама берсек, діндар дәуірдің өнеге үшін шығарған әңгімелері хикаят деп аталған. Хикаят дін үйрету ғана мақсатпен шығарған сөздер емес. Діннен басқа жағынан да өнеге көрсету үшін айтылады. Сондықтан хикаят тақырыбы түрлі-түрлі болады.

«Жұмжұма» сюжетінің әлемге тарағанын ТМД аумағына белгілі қисса-хикаяттардан байқаймыз. Алайда бұдан бөлек «Қисса-и Жұмжұманың» Памир таулары мен Оңтүстік Шығыс Азия елдеріндегі хикаят үлгісіндегі нұсқалары да табылды. Хикаят (араб тілінде «баяндау») – Таяу, Орта Шығыс және Оңтүстік Шығыс Азия халықтары кеңінен қолданатын әдеби термин. Кең мағынасында «хикаят» дегеніміз ірі көлемдегі сюжетті прозалық шығарма; тар мағынасында – авторы жоқ кітаби прозалық эпостың жанры (мысалы, «Ханг Туах жайлы хикаят» – 17 ғасырдағы классикалық малай әдебиеті) саналады. Ол анызға немесе тарихи оқигаларға құрылуы мүмкін. Араб, парсы және түркі әдебиеттерінде хикаят термині «әңгіме» деген мағынасында да қолданылады. Сондай-ақ түркі әдебиетінде хикаяты халық әңгімелерінің үлгісі ретінде қарайды. Түркі әдебиетінің ішінде орта ғасырға тән ірі эпикалық жоспардағы «Бахтиярнама» хикаятын атауга болады. Дәл сол кезеңде аныз-ертеғілердің сюжетіне құрылған «Маджмуг аль-хикаят», «Рисалаи хикаят» шығармалары пайда болды. Тарихты өлеңмен баяндағының шығарманы Памир халықтары да «хикаят» деп атаған. «Хикаяттар» бір сағаттан аса уақытқа созылады. Шығыс халықтарында «хикаят» «мадақтың» (madoh) ең ұзын түрі болып есептеледі. Мадақтағы хикаялар көбінесе Имам Эли сияқты қасиетті адамдар жасаған гажайыптарға құрылады. Памир тауларының етегіндегі Ауғанстанның Ишқашим қаласында әлі күнге дейін аспаптарға салып жырлайтын «Хикаят сұлтан Жұмжұма» нұсқасы бар. 1992 жылы Додихудо Жумахон (Dodikhudo Jum'akhon) жырлаган бұл хикаятың «Қисса-и Жұмжұмамен» ұқсас тұстары да баршылық:

meguzasht 'isa kinar-i dajla'i
did dar sahra fitada kalla'i
kalla-yi pusida sar az tan juda
gusht-u pust-i maghz-i u gashta fana [11].

Аудармасы:

Иса Дежленің (дария) жағасынан өтіп бара атып,
Далада домалап жатқан басты көрді.
Денесінен бөлініп қалған құ бастың,
Еті, терісі, миы шашылып қалыпты.

Бұл «Қисса-и Жұмжұмада» былай деп берілген:

Жапанда сер қылып жүрсө Ейса,
Алдында ку бас жатыр бір адамның.
Бекесі, кеудесі жоқ ку бас жатыр,
Жарымы су, жарымы құм боп жатыр.

«Хикаят раджа Джумджума» (Hikayat Raja Junjumah) деген атаумен Оңтүстік Шығыс Азиядағы бүкіл Индонезия архипелагына белгілі болған шығарманың ағылшын тіліндегі нұсқасы 1823 жылы Лондоннан шығатын «Азия журналында» («The Asiatic journal») жарық көрді. Бұл хикаяттың да «Қисса-и Жұмжұмада» үқсас тұстары бар. Мысалы, екі шығарма да былай басталады:

«Хикаят раджа Джумджумада» (Hikayat Raja Junjumah)
In the name of God, the merciful, the compassionate.—
Imploring the assistance of God,
we shall relate the history of Rajah Junjumah,
who reigned over a powerful and extensive kingdom in this world [9].

Аудармасы:

Қайрымды да, мейірімді Алланың атымен,
Құдайдан көмек сұрай отырып.
Біз бүкіл осы әлемге өзінің күшті билігін жүргізген
Сұлтан (Раджа) Жұмжұма жайлы хикаятымызды бастаймыз.

Қазақ тіліндегі «Қисса-и Жұмжұманың» басы былай деп келеді:

Жігітер, иманынан құдер үзбе,
Айтайын аз мысал енді сізге.
Бұрынғы өтіп кеткен Ер Жұм-жұма,
Қылышты камқоршылық бұрын бізге.

Корыта келгенде, «Қисса-и Жұмжұма», «Жұмжұма сұлтан», «Қу бас» деп айтылып жүрген бұл қисса-дастаның Орта Азия, Түркия, Орал-Сібір халықтарынан бөлек Оңтүстік Шығыс Азия және Памир тауларында кең тарағанын көреміз. Сонда осы қолжазбаларды бір жерге жинақтасақ, бұл шығарманың мынадай алты нұсқасы пайда болады:

1. «Жұмжұма хикаяты» (Хикаят-у Джумджума) – 12 ғасырда өмір сүрген араб жазушысы Сүлеймен ибн Дауд ас-Саксинидің (Саксин қаласынан шыққан) «Зухрат ар-рияд ән нузхат ал-кулуб ал-мирад» («Бақтардың әдемілігі және жаралы жүректі жұбату») деген кітабындағы прозалық нұсқасы [5]

2. «Жұмжұма» – 14 ғасырдың ортасында өмір сүрген араб әдебиетшісі Шихаб ад-дин ал-Абшихидің «Китаб ал-мустатраф фи кулл фанн ал-мустазраф» («Әсемдіктің әрбір түріндегі қызықтар жайлы кітап» - Книга об интересном в каждом виде изяществ) деп аталатын антологиясына енгізілген араб тіліндегі прозалық нұсқасы;

3. «Қу бас» - В.В.Радловтың 1870 жылы «Оңтүстік Сібір мен Жонғар даласындағы түркі тайпаларының халық әдеби мұраларының үлгілері» атты кітабында жарияланған нұсқасы;

4. «Қисса-и Жұмжұма» - 1883 жылы Қазан баспасынан араб әрпімен жарық көрген қолжазба;

5. «Хикаят сұлтан Жұмжұма» - Памир тауларының етегіндегі Ауғанстаның Ишқашим қаласындағы жергілікті халық әлі күнге дейін ұлттық аспаптарына салып жырлайтын нұсқасы;

6. «Хикаят раджа Джумджума» (Hikayat Raja Junjumah) – 1823 жылы Лондоннан шығатын «Азия журналында» (Asiatic journal) ағылшын тілінде жарияланған Оңтүстік Шығыс Азиядағы бүкіл Индонезия архипелагына танымал нұсқа.

«Жұмжұма» қисса-хикаятының алты нұсқасының соңғы екеуі әзірге ғылыми айналымға енгізілген жоқ. Ағылшын тілінде жарияланған «Хикаят раджа Джумджуманың» толық нұсқасын қазақ тіліне аударып, «Жалын» журналының 2009 жылғы 11-санында жариялады [10, 30-35]. Памир тауында тараған «Хикаят сұлтан Жұмжұма» дастанының парсы тіліндегі нұсқасын қазақшаға аударып, мерзімді басылымдардың бірінде жариялауды алдағы күндердің еншісіне қалдырайық.

ӘДЕБІЕТ

- [1] Байтұрсынов А. Әдебиет таныпқыш: Зерттеулер мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 бет.
- [2] Радлов В.В. Образцы народной литературы тюрksких племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи: Киргизские наречие. – Ч. III. – СПб., 1870. – 712 с.
- [3] Ыбыраев С. Қазақ тіліндегі киссалардың авторы татар ма? // «Жас қазак» газеті. – Алматы, 15.04.2005. – №15(15).
- [4] Исламов Р. Еще раз о «ДЖУМДЖУМА СУЛТАН» Хусама Катиба // «Гасырлар авазы / Эхо веков» научно-документальный журнал. – Казан, 2004, 1.
- [5] Шарафутдинов Д. Рукопись из древнего Саксина // «Гасырлар авазы – Эхо веков» научно-документальный журнал. – Казан, 2003, 1/2.
- [6] Гарифуллин И. Пресса в Сибири // Газета «Татарские края». – Казан, 06.02.2003. – № 5(522).
- [7] Бабалар сөзі: Діни дастандар. Көп томдық. – 2-т. – Астана: Фолиант, 2002. – 432 б.
- [8] Күмісбаев О. Терек тамырлар. – Алматы: Фылым, 1994. – 320-б.
- [9] The history of Rajah Junjumah. The Asiatic Journal. – Vol. XV. – London, 1823.
- [10] Керімбек Ж. Әлем әдебиетіне ортақ кисса-хикаят//«Жалын» республикалық әдеби-көркем және әлеуметтік журнал. – Алматы, 2009, 11.
- [11] http://www.iis.ac.uk/view_article.asp?ContentID=106121

REFERENCES

- [1] Baitursynov A. Adebiet tanitqish. Research literature and poetry. Almaty: Atamura, 2003. 208 p. (in Kaz.)
- [2] Radlov V.V. Obrazci narodnoy literature tyurkskix plemen in Western Siberia and Dzungarskoy steppe. Part III. St. Petersburg., 1870. 712 p. (in Russ.)
- [3] Ibraev S. Who was the author of Kazakh dastans? "Zhas Kazakh" newspaper. Almaty, 15.04.2005. (in Kaz.)
- [4] Islamov R. More about "Husam Katib's "Zhumzhuma sultan". "Echo century" scientific journal. Kazan, 2004, 1. (in Russ.)
- [5] Sharafutdinov D. Manuscripts from Old Saksin . "Echo century Avaz velek" scientific journal. Kazan, 2003, 1. (in Russ.)
- [6] Garifullin I. Press in Siberia. The newspaper "Tatar Edge." Kazan, 06.02.2003. No. 5 (522). (in Russ.)
- [7] Ancestors' word: Religious dastans. Volume. 2. Astana: Foliant, 2002. 432 p. (in Kaz.)
- [8] Kumisbayev O. Deep roots. Moscow: Science, 1994. 320 p. (in Kaz.)
- [9] "The history of Rajah Junjumah". The Asiatic Journal. Vol.XV. London, 1823. (in Eng.)
- [10] Kerimbek Zh. Qissa-hikayat which is common for world literature. "Zhalyн" journal. Almaty, 2009, 11. (in Kaz.)
- [11] http://www.iis.ac.uk/view_article.asp?ContentID=106121 (in Eng.)

ЗАПРЕЩЕННЫЕ В СОВЕТСКОМ СОЮЗЕ РЕЛИГИОЗНЫЕ ДАСТАНЫ

Ж. С. Керимбек

Институт литературы и искусства М. О. Ауэзова,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: дастан, кисса, хикаят, фольклор, поэма, проза.

Аннотация. При царском правлении России было запрещено издание казахских религиозных дастанов. Литература об Исламской религии издавно распространявшаяся в казахской степи строго контролировалась царским советом цензуры. Кое-какую литературу исключили из издательства. Советское правительство созданное после революции, ввело запрет на публикацию религиозных эпосов. Одна из саг, о которой мы хотим вам рассказать - «Кисса-и Жумжума» впервые была опубликована в 1881 году в Казане на казахском языке, арабскими буквами. Она несколько раз переиздавалась на протяжении 1897, 1901, 1910, 1917 годах. В названном дастане, как автор, указывается татарское имя Маулекей Юмачиков. Знаючи арабский, персидский, русский, татарский и казахские языки он написал 2 религиозные книги, десятки стихов и байтов эпического содержания. Дастан «Кисса-и Жумжума» о котором он говорит не является переводом дастана Хисам Катиба «Жумжума султан». Произведение было написано примерно 1370 годах. Его рукописи хранятся в архивах городов Санкт-Петербурга и Казани. Даже если сюжет этих двух произведений одинаковый /идентичный/, описание их разное. Эти работы в двух отдельных описаниях этой истории являются одинаковыми. Таким образом, казахские перезказчики добавляли от себя национального колорита и по своему воспевали «Кисса-и Жумжума».

Поступила 17.03.2016 г.